

A kalkulációs vita: Darabok egy kirakóshoz

Kornai János emlékére

Miként köztudott, Karl Marx és Friedrich Engels, a tudományos szocializmus német megalapítói, nem dolgoztak ki a kommunizmus gazdasági berendezkedésére vonatkozóan működési elveket és módszereket; könyvespolcot betöltő prózai munkásságuk nélkülözi az általuk áhított szebb jövő valamennyire is konkrét leírását. Marx egyáltalán nem kívánt „recepteket írni a jövőendő lacikonyhája számára”, miként azt *A tőke* 1874-es második kiadásának utószavában elismerte, hovatovább a kommunista társadalom jellemzésére irányuló kísérleteket egyenesen „ostobaságnak, rossz hatékonyságúnak”, sőt „reakciónak” tekintette. Meglehet, ebből fakad, hogy Marx és Engels műveiben leginkább homályos, elszórt utalásokat és elvont frázisokat találni csak a kommunizmusról, polemikus formában, az általuk bírált kapitalista társadalom ellentétéként. Amennyire műveikből meg lehet ítélni, az eljövendő kommunista társadalom amolyan „szabad egyének közössége” lesz, ahol e közösség tudatosan fogja alkalmazni egyesített munkaerejét és a termelőeszközöket, és ahol az egyén „reggel vadászik, délben halászik, délután marhát terel, este irodalmi kritikát ír”. (Marx és Engels egymás szinonimáiként használták a „kommunizmus” és „szocializmus” szavakat, miként tették azt később követőik egészen az 1910-es évekig, és csak az 1920-as évek vége felé vette kezdetét a két szó — Sztalin által propaganda megfontolásból szorgalmazott — azon megkülönböztetett használata, miszerint a szocializmus a kommunizmusnak egyfajta „kori szakasza” volna.)

*

Ludwig von Mises, osztrák közgazdász, írta 1920-ban: „*A gazdálkodás mint olyan igen ritkán tűnik fel az utópisták által festett, derűs képeken. Azt mindnyájan elmondják, hogy a képzeletük szülte álmvilágban sült galambok fognak majd valahogy az elvtársak szájába repülni, de azt már nem közlik, hogy ez a csoda hogyan is fog bekövetkezni.*”

*

Kommunista Kiáltvány című 1848-as pamfletjükben Marx és Engels előálltak némi szűkszavú instrukcióval a kommunizmus építését illetően. Legfőképpen a termelőeszközök centralizációjának szükségességével a proletárállam — az uralkodó osztályra szerveződött proletariátus — kezében. Marx eleve úgy vélte, a tőke növekvő centralizációja a kapitalista gazdaság alaptendenciája, vagyis az idő előrehaladtával a termelőeszközök egyre nagyobb armadája összpontosul egyre kevesebb tőkés kézben, és ezáltal egyre kevesebb tőkés parancsnokol a társadalmi termelés felett. Azáltal, hogy a tőkecentralizáció növekvő mértékben kevés számú nagyvállalatba egyesíti a tőkésvállalatokat, akár teljes ágazatok kerülhetnek a kapitalizmusban központosított irányítás alá. A szabadversenyos kapitalizmus monopolkapitalizmussá történő átalakulása, vélekedtek a marxisták, előkészíti a teljes gazdaság

egyetlen hatalmas társulássá való összefogását, mint a tudatosan tervezett szocialista gazdaság alapját. Emellett a tőke növekvő centralizációja előkészíti a „kisajátítók kisajátításának” (vagyis az államosításnak) a lehetőségét is, amennyiben hatalomra kerülve a proletariátusnak nincs más dolga, mint egyszerűen átvenni a marsallbotot a kevesek kezéből, minek következtében a kapitalista monopóliumokból az egész nép javát szolgáló, teljes ágazatokat átfogó szocialista nagyvállalatok lesznek, ami által azok meg is szűnnek kapitalista monopóliumok lenni. Idővel aztán a szocialista nagyvállalatok amolyan egységes kombinált trösztté alakulnak át, ahol az egyes vállalatok végül csupán e tröszt üzeiméivé, részlegeivé lesznek, és a munka társadalmi megosztása egyszerű technikai megosztássá alakul át. A 19. század végére a német szociáldemokraták, ezen logika mentén haladva, a szocialista gazdaságot végső fokon egy központilag irányított, zárt, önálló üzemként fogták fel. Ahogy Karl Kautsky, az ortodox marxizmus pápája fogalmazott: „egy szocialista társadalom (...) nem egyéb, mint egyetlen óriási ipari üzem”.

*

Az orosz bolsevikok, köztük Lenin, Buharin és Trockij, mindegyikük hivatásos forradalmár, osztották a német szociáldemokratáknak a szocialista gazdaság irányításáról vallott nézeteit. Lenin úgy vélte, a szocializmus a „kapitalista monopólium utáni következő lépés”. E történelmi dialektika szerint a monopolkapitalizmus „a termelés általános társadalmisítása felé visz (...) új társadalmi rendbe, amely átmenet a teljes szabadversenytől a teljes társadalmisításba”. Marxista teoretikusként Lenin úgy látta, a 20. század elejére a monopolkapitalizmus a maga trösztjeivel, szindikátusaival és nagybankjaival tulajdonképpen megteremtette a szocializmus számára a tervezgazdálkodás módszereit. Lenin hangoztatta, miután forradalmi úton megváltozik az államhatalom jellege, a korábbi kapitalista gazdálkodási módszerek a szocialista gazdaság részévé válnak, pusztán kizsákmányoló jellegük szűnik meg azáltal, hogy a proletariátus ellenőrzése alá kerülnek. Azaz a proletariátus átveszi, és tudatosan a maga javára fordítja a monopolkapitalizmus központosított gazdaságirányító intézményeit, amelyeket „még nagyobbá, még demokratikusabbá, és még átfogóbbá” tesznek. Ahogy Lenin fogalmazott: „Az egész társadalom egyetlen nagy gyár lesz (...) Minden állampolgár egyetlen nagy, állami szindikátus alkalmazottja, illetve munkatársa lesz”.

*

Trockij 1918-ban tömören megfogalmazta a „szocializmus jelentését”: „A termelésnek egy univerzális terven alapuló szisztematikus megszervezése, és a javaknak egy racionális és gazdaságos elosztása”.

*

A nemzetgazdaság teljes centralizációjának szocialista víziója magában hordozza a gazdasági viszonyok naturalizálódását. Egyazon gazdálkodó szervezet különböző részlegei között ugyanis

nincs piaci adásvétel. Azáltal, hogy a teljes gazdaság „*egyetlen óriási ipari üzem*” alakul, megszűnnek a piacok. A munkatárgyak az üzemen belül nem árukként, hanem termékeként forognak, következésképp nincs áru piac; de üzemen belül éppen úgy nincs munkaerőpiac vagy tőkepiac sem, helyettük a munkaerőnek és a termelőeszközöknek tervszerű központi hozzárendelése a különböző munkafolyamatokhoz. Mindennek eredményeképpen a pénz is elveszíti funkcióját. Ahogy Buharin fogalmazott: „*A pénz az az anyagi-társadalmi kapocs, az a csomó, amely az egész fejlett áruterelési rendszert összefűzi. (...) Amikor az árrendszer, mint olyan megsemmisül, végbemegy a pénz 'öntagadásának' folyamata*”. A szocialista tervgazdaság „*a társadalmat és részeit természetes formájukban veszi*”. A bolsevikok úgy vélték, mivel a szocializmusban a társadalmi termelést egy természetben elszámolt, tudatosan megvalósuló átfogó terv szabályozza, a gazdaság többé nincs kitéve a piac és a konkurencia vak erőinek („*anarchiájának*”), és mivel a javakat közvetlenül használatra, és nem profitot hozó értékesítésre termelik, az „*áru fetisizta burkok felszakadnak*”. Azt ugyanakkor mind Lenin, mind Buharin és Trockij tisztán látták, hogy a piacgazdaság felszámolása, a tervgazdaság bevezetése a munka „*militarizálását*” kívánja meg. Lenin és forradalmár társai nem csak Marxból, de a fejlett tőkés országokban, elsősorban Németországban (ún. Hindenburg-program), kialakult hadigazdálkodásból is merítettek inspirációt.

*

1920-ban jelent meg Ludwig von Mises *Gazdasági kalkuláció a szocialista közösségben* című tanulmánya, amit leginkább Otto Neurath, osztrák közgazdász és filozófus, az időben hangoztatott javaslata ellenében írt. Neurath úgy vélte, míg a békeidőben történő profitvezérelt kapitalista termelés visszatérő túltermelési válságokhoz és munkanélküliséghez vezet, addig a nem-profitvezérelt háborús hadigazdálkodás biztosítja a termelőkapacitások csúcsra járatását. Emellett a hadigazdálkodás másik jellegzetessége, hogy elnyomja az árrendszer működését, amit nagyrészt központosított természetbeni tervezéssel helyettesít. Neurath úgy látta, mindez túl jó ahhoz, hogy kizárólag háború idején alkalmazzák, ezért amellet érvelt, hogy a hadigazdálkodás során kialakított központi gazdaságtervezést békeidőben is folytatni kellene. Egy olyan „*természetbeni elszámoló központ*” felállításával, ami úgy működtetné a teljes gazdaságot, mint egyetlen hatalmas vállalkozást.

*

1920-as nevezetes tanulmányában Ludwig von Mises legfőbb ellenvetése kortársa, Otto Neurath javaslata, és általában a központilag szervezett tervutasításos gazdasággal szemben, hogy a terv készítői egyszerűen nem tudják, hogy a termeléshez rendelkezésre álló számos eltérő termelési tényezőt miként állítsák gazdaságos módon az elérendő célok szolgálatába. Mert a rendelkezésre álló nyersanyagokat, gépeket és eszközöket, a munkaerőt, számos cél érdekében számos eljárásra fel lehet használni. Ezek a tényezők mindazonáltal szűkösek abban az értelemben, hogy az egyes tényezők bármely konkrét felhasználása elvonja azt egyéb alternatív felhasználási módoktól és céloktól, azaz a termelési tényezők bármilyen felhasználása

mindenkor az alternatív célok és módszerek szükségszerű feláldozása árán történik. A gazdálkodás kényszere, és egyben roppan feladata, éppen e szűkösségből fakad: megvalósítani a rendelkezésre álló termelési tényezőknek egy olyan elosztását a lehetséges termelési eljárások között, amely a leghatékonyabban — vagyis a gazdaság egészét tekintve a lehető legkisebb áldozattal — szolgálja az emberek különböző intenzitású céljait (magyarán: igényeinek kielégítését). A gazdálkodás e kényszerét a szocializmus sem kerülheti el. Ahogy Friedrich von Wieser, osztrák közgazdász, a 19. század végén fogalmazott: *„A szűkösség problémája, és az eltérő alternatívák relatív értékének számbavétele, ami a szűkösségből fakad, egyformán felmerül a kapitalizmusban és a szocializmusban”*. Az egyetlen módszer pedig, állapítja meg Mises, ami által a rendelkezésre álló szűkös termelési tényezők hatékony elosztása lehetővé válik, a gazdasági kalkuláció. A kalkuláció iránytűje nélkül a tervekavácok, Mises költői hasonlatával élve, csak *„sötétben hánykolódnak a lehetséges és elképzelhető gazdasági kombinációk óceánján”*. Más szóval, gazdasági kalkuláció hiányában *„az emberi értelem képtelen lenne megtalálni az utat a köztes termékek és a termelési lehetőségek szédítő rengetegén keresztül”*. Mindazonáltal nem lehetséges számba venni olyan termelési tényezők relatív értékét, amelyek kívül esnek a csereügyletek világán. Mises legfőbb érve a szocializmussal szemben éppen ez: mivel a szocializmusban a termelőeszközök közösségi tulajdonban vannak, így azoknak nincs piacuk. Viszont egy olyan gazdaságban, *„ahol nincs szabad piac, ott nincs árazási mechanizmus; ha nincs árazási mechanizmus, nincs gazdasági kalkuláció sem”*. Piaci árak nélkül a szocialista vezetőknek egyszerűen nincs olyan alkalmas mércéjük, amellyel a termelési tényezők relatív szűkösségét számításba vehetnék, és ezáltal racionálisan választhatnának a technikailag megvalósítható alternatívák közül. Ahogy Mises fogalmazott: *„Nem tudunk gazdaságosan cselekedni, ha nem láthatjuk, mi a gazdaságosság”*. Éppen ezért minden olyan lépés, ami a magántulajdon, a pénz és a piacok felszámolása, és ezáltal a központosított, naturális termelésirányítás felé mutat, elvezet a gazdasági racionalitástól. *„A szocializmus a racionális gazdálkodás eltörlése”*.

*

A szocialista tervgazdaság gazdálkodási problémája nagyban leegyszerűsödik, ha a termelés nem az emberek különböző intenzitású és eltérő igényeinek kielégítését hivatott szolgálni. Miként azt Maurice Dobb, angol marxista közgazdász, az 1930-as években világosan megfogalmazta: a fogyasztói szuverenitás (épp mint a demokratikus választások) koncepciója a *„19. század burzsoá örökségének a része”*; az *„egyéni választás szentsége”* indokolatlan feltevés egy szocialista rendszerben; a terveket teljesíteni lehet a fogyasztók rovására, illetve ha az emberi szükségletek inkább társadalmiak, mint veleszületettek, akkor a szocialista állam éppenséggel át is alakíthatja azokat; túlértékelt a piacok allokációs szerepe, ha az igények irányítottak. Otto Neurath hasonlóképp úgy vélte, hogy az általa elképzelt hadiszocializmusban a termelést az *„objektíven meghatározott”* szükségletek szerint tervezik, és nem holmi profitérdek szerint. E koncepció ugyan — kétségtelenül — leszűkíti a rendelkezésre álló termelési tényezőknek a szocialista vezetők előtt tornyosuló felhasználási alternatíváit, és

ezáltal a gazdasági kalkuláció szükségességét, viszont bizonyosan nem felel meg azon elképzelésnek, mely szerint a kommunista társadalom a „*mindenkinek szükségletei szerint*” elvét „*írja a zászlajára*”, miként azt Karl Marx a német munkáspárt 1875-ös programjához fűzött széljegyzeteiben megállapította. Nem mintha a munka „*militarizálása*” kifejezetten összhangban lenne a „*reggel vadászó, délben halászó*” szocialista ember elképzelésével, vagy a „*szabad egyének közösségével*”. Mindazonáltal Marx helyesen állapította meg, termelés és fogyasztás ugyanazon érme két oldala; ez esetben: a „*militarizált*” termeléshez „*militarizált*” fogyasztás tartozik. A maguk nézőpontjából Maurice Dobb és Otto Neurath nem tévedtek, ha a szocializmusban az embereknek azt a munkát kell végezniük, amit parancsba kaptak, illetve azt eszik, amit kapnak, akkor a racionális és hatékony gazdálkodás többé nem égető probléma.

*

Frédéric Bastiat, francia közgazdász, 1850-ben megállapította: „*A törvény nem szervezheti a munkát és az ipart anélkül, hogy ne szervezné az igazságtalanságot*”.

*

Henry Dickinson, angol közgazdász, egy 1933-ban megjelent írásában amellet érvelt, hogy — szemben Mises állításával — egy szocialista tervgazdaságban is megvalósítható racionális gazdasági kalkuláció, mivel bármely gazdasági rendszer leírható egy formális walrasi egyenletrendszerrel. Dickinson szerint a magas teória szintjén nincs különbség kapitalizmus és szocializmus között. A különbség köztük pusztán praktikus: a kapitalizmusban a piac „oldja meg” az egyenletrendszert, a szocializmusban viszont a tervezők. Lionel Robbins, angol közgazdász, a Nagy Válságról írt 1934-es művében hasonlóképpen elismerte: ha adott volna minden egyes fogyasztási jószág keresleti függvénye, valamint adott volna minden egyes jószág minden lehetséges termelési függvénye, akkor „*papíron*” kiszámítható lenne a termelési tényezők egyensúlyi eloszlása, valamint az előállított javak egyensúlyi mennyisége. Mindazonáltal Robbins úgy látta, az efféle tervgazdálkodás praktikus kivitelezhetetlen, hiszen „*milliónyi szimultán egyenlet*” megoldását igényelné; és még ha valamiképp kivitelezhetővé is válna az egyenletek megoldása, mire a szocialista tervezők a számítások végére érnének, addigra azok „*az információk, amelyre az egyenleteket alapozták elavulnának, és a kalkulációt meg kellene ismételni*”.

*

Vilfredo Pareto, olasz közgazdász, írta 1906-ban a piaci egyensúlyt leíró walrasi egyenletrendszer kapcsán: „*[H]a valóban ismerhetnénk mindezeket az egyenleteket, megoldásuk egyetlen emberileg lehetséges módja az lenne, hogy megfigyelnénk, hogy a piac milyen megoldást ad rájuk a gyakorlatban*”.

*

Az 1960-as évek Szovjetuniójában a politikai vezetés felkérte Leonyid Kantorovicsot, a Szovjet Tudományos Akadémia Matematikai Intézet matematikai közgazdaságtannal foglalkozó részlegének fejét, a később — szovjet tudósként egyedüliként — közgazdasági Nobel-díjat nyert matematikust, hogy oldja meg a szovjet acéltermelés folyamatának szervezését. A feladat a hengerelt fém esetében éves szinten több, mint ötszáz felhasználót, egymillió rendelést, és több tízezer terméket jelentett; mint lineáris programozási feladat: több, mint egymillió ismeretlent és harmincezer korlátozó feltételt. Pusztán a szükséges adatok gyűjtése hat évébe került Kantorovicsnak és munkatársainak. Időközben a szovjet gazdaság igényei némiképp megváltoztak.

*

Marx szerint a kommunizmusban „*minden egyszerű és átlátszó lesz*”; Engels szerint a kommunizmusban „*minden végtelenül egyszerűen fog végbemenni*”. Lenin úgy látta, a gazdaság államosítását követően a bolsevikok legfőbb feladata valójában a kapitalizmusból megörökölt „*kitűnő gépezetnek*” a központosított és szakszerű működtetése lesz, ami nem okozhat majd különösebb problémát, hiszen „*a kapitalizmus olyannyira leegyszerűsítette a számvitel és ellenőrzés problémáját (...) hogy bármely írni-olvasni tudó ember el tudja végezni*”.

*

Enrico Barone, olasz közgazdász, javasolta elsőként 1908-ban, hogy hasonlóan a kapitalizmushoz, a szocialista rendszerben is a *próbálkozások és tévedések* módszerével határozzák meg a gazdasági egyensúlyt, jóllehet nem fejtette ki annak pontos mikéntjét. 1936-37-ben Oskar Lange, lengyel marxista közgazdász volt az, aki — Fred Taylor egy 1929-es írásától inspiráltatva — két tanulmányában felvázolta az ún. „piaci szocializmus” első modelljét. Lange modelljében a munkaerőnek és a fogyasztási javaknak van piacuk, a tőkejavaknak és az egyéb termelési tényezőknek viszont nincs. Vagyis a munkavégzés és fogyasztás ugyan „demilitarizált”, ellenben minden egyéb központi irányítás alatt áll. Lange szocializmus modelljében a gazdasági egyensúly egy iterációs folyamat eredményeképpen áll elő: indulásképp az ún. Központi Tervezési Bizottság véletlenszerűen megválasztott értékesítési árakat határoz meg az egyes vállalatok számára azzal az utasítással, hogy azok olyan kibocsátási szinten termeljenek, ahol a határköltségük egyenlő a diktált árral a termelési költséget minimalizáló termelési függvény mellett; az egyes termékek ily módon kialakuló mennyiségi kínálata vagy elmarad, vagy meghaladja a keresletet, és ennek megfelelően a Központi Tervezési Bizottság egy újabb, magasabb vagy alacsonyabb, árat határoz meg a vállalatok részére; e folyamat addig ismétlődik, amíg a gazdaság el nem éri a teljes egyensúly állapotát. Lange úgy vélte, elképzelésével megoldotta a racionális gazdálkodás problémáját a szocializmusban.

*

Paul Sweezy, amerikai marxista közgazdász, egy 1949-es írásában úgy látta, Lange modelljének Központi Tervezési Bizottsága inkább egy furcsa árhivatalra emlékeztet, mintsem tervhivatalra. A termelésről a döntést a vállalatok hozzák, ami úgy mond *„a kapitalizmus legrosszabb tulajdonságait teremti újra, és nem használja ki a [központi] tervezésben rejlő konstruktív lehetőségeket”*. Végül: Lange iterációs módszere a fogyasztási javak túl- és alultermelésének kaotikus hullámvásán keresztül kívánja megteremteni a gazdasági egyensúlyt. Nehéz elképzelni, vélekedett Sweezy, hogy egy szocialista rezsím a nyílt tervgazdálkodás helyett inkább a piac efféle imitációjához folyamodjék. Máskülönben is nehéz elképzelni, hogy a szocializmusban a beruházási döntéseket ne központilag hozzák meg, ami viszont elkerülhetetlenné teszi az átfogó gazdasági tervezést. A gazdaság részleges tervezése ugyanis szükségképpen annak átfogó tervezéséhez vezet.

*

Reagálva Lange modelljére, 1949-es főművében Mises — egyebek mellett — azt az ellenvetést fogalmazta meg, hogy Lange tévesen a vállalati ügyintézőt tekinti a piac főszereplőjének, miközben a piac valódi protagonistája a vállalkozó. Mert a vállalkozó az, aki a beruházási döntéseket hozza, azaz dönt a tőkeallokációról a különböző termékek és ágazatok között. Mises szerint rendkívül korlátolt elképzelés azt feltételezni, miként a Lange-modell esetében történik, hogy egy már működő vállalat kibocsátási volumenének meglehetősen mechanikus meghatározása az egyetlen érdemi piaci döntés. A gazdálkodás problémáját nem az jelenti, hogy egy adott vállalat adott termékéből sokat vagy keveset állítsanak-e elő, hanem az, hogy egyáltalán milyen javakat termeljenek, kiknek, milyen formában és minőségben, és legfőképpen milyen áron, azaz milyen más választási alternatívákról lemondva ezáltal. A kapitalizmusban az érdemi döntéseket azon a piacon hozzák, amely piac Lange modelljében nem létezik.

*

Miközben a Lange-modell megközelítőleg sem valósult meg sehol a maga elvont, tiszta alakjában, addig a „terv plusz piac”, azaz egyfajta hibrid gazdasági koordináció kialakításának gondolata, nem maradt pusztán akadémikus elképzelés. A történeti szocialista rezsimek mindegyike idővel „piaci reformokkal” igyekezett enyhíteni a tervgazdaság sztalin modelljén: 1950-től az egykori Jugoszlávia, 1968-tól Magyarország, 1978-tól Kína (tkp. a mai napig), 1981-től Lengyelország, 1985-től az egykori Szovjetunió. Miként a gazdaságtörténetből ismert, „Lange modellje” a gyakorlatban a szabályozó bürokrácia és a szabályozott vállalatok közti állandó konfliktust eredményezte (paternalizmus, tervalku, szabályozók kijátszása, mentességek politikai kijárása, puha költségvetési korlát stb.). Világos tanulsággal: nem lehet piacot játszani. A piac vagy valódi, vagy egyáltalán nem piac. Ahogy Kornai János egy 1991-es tanulmányában megállapította, míg a klasszikus szocialista rendszer koherens, és — feltéve, hogy a „kellő” represszióval párosul — fenntartható, addig a „piaci szocializmus” fából vaskarika; történetileg nem egyéb, mint *„a klasszikus szocializmus, amint éppen szétesőben van”*.

*

Mises számos írásában megfogalmazta: valakinek döntenie kell arról, hogy a gazdaságban mit termeljenek. A fogyasztók választása alapján történő piaci koordináció egyetlen alternatívája egy kis csoport értékítélete alapján meghatározott szükségleteken alapuló termelési terv, ami bürokratikus utasítások által kerül megvalósításra. Más szóval, ha nem a fogyasztók döntenek a termelt javakról a piaci kereslet és kínálat útján, akkor a központi hatalom teszi a kényszer eszközével; egy vállalat vagy a fogyasztók kívánságának engedelmeskedik, vagy a tervhivatal utasításának. Mises egy 1950-es esszéjének szavaival: *„A két alapelv közötti konfliktus kibékíthetetlen, és nincs lehetőség semmiféle kompromisszumra. Az irányítás feloszthatatlan. Vagy a fogyasztói kereslet piaci megtestesülése határozza meg, milyen céllal és hogyan használják a termelési tényezőket, vagy az állam dönt ezekről a kérdésekről”*.

*

Friedrich von Hayek, osztrák közgazdász, egy 1937-es írása szerint a szocialista tervezés szószólói — Taylor, Dickinson, Lange és társaik — nem vették észre: attól, hogy az elméleti közgazdász feltárja, mely ismeretek birtokában válik lehetővé, legalábbis elvben, tisztán matematikai, iterációs vagy egyéb módszerekkel a racionális szocialista gazdálkodás, ez még nem jelenti egyúttal azt, hogy ezek az ismeretek ténylegesen adottak lennének a szocialista tervezők, vállalatok stb. számára. Valamely gazdasági modell feltételezheti ugyan minden egyes fogyasztási jószág keresleti függvényének ismeretét, ám ebből még nem következik, hogy azok bárki előtt ténylegesen is ismertek lennének; a feltételezés éppenséggel lehet merő abszurditás. Ugyanígy egy termék előállítás költséget minimalizáló termelési függvény sem olyasmi, ami akárcsak egyetlen vállalat számára közvetlenül adott volna. A szocializmus misesi kritikája éppen azt állítja: a gazdaság aktorai számára a racionális gazdálkodáshoz nélkülözhetetlen tudást, legegyszerűbb szinten az árak ismeretét, a piaci folyamatok hozzák létre. A Dickinson- és Lange-féle egyensúlyi modellek ellenben egyáltalán nem adnak számot arról, hogy a szocialista gazdaság aktorai számára mi hozza létre mindazon tudást, ami e modellek értelmében a racionális gazdálkodáshoz szükségesek, hanem egyszerűen adottnak veszik azok meglétét. Vagyis miközben Dickinson és Lange úgy vélték, cáfolatát adták Mises kritikájának, a lényegét illetően fel sem fogták e kritikát. Dickinson és Lange valójában egyetlen dolgot bizonyítottak be: ha egy feladat megoldásához szükséges minden ismeret adott, akkor a feladat elvben megoldható, ami aligha több üres tautológiánál. Vagy ahogy Hayek ennek kapcsán 1945-ben fogalmazott: *„Ha birtokában vagyunk minden szükséges információnak, ha kiindulhatunk egy adott preferencia-rendszerből, ha tökéletes ismeretekkel rendelkezünk a rendelkezésre álló eszközökről, akkor a fennmaradó probléma tisztán logikai”*.

*

A szovjet blokk országai nem csak a kapitalista országok termékeit, termelési módszereit és technológiáját másolták, de még a nyersanyagárakat is a *Wall Street Journal*ból vették át saját

gazdasági kalkulációikhoz. Egy anekdota szerint az SZKP utolsó főtitkárának, Mihail Gorbacsovnek a sajtófőnöke egyszer azt mondta: szeretné, ha a Föld összes országa szocialista lenne, kivéve Új-Zélandot. A kérdésre, hogy miért e kivétel, a sajtófőnök cinikusan azt válaszolta: valahonnan vennünk kellene az árakat.

*

Egy Hayekhez írt 1940. júliusi levelében Lange elismerte, 1936-37-es modellje pusztán az „*elemzés módszertani eszköze*”, és nem „*valóságos politikai javaslat*”, miként azt sokan tévesen gondolták; a magántulajdonon alapuló piaci versenyt fenn kell tartani, ahol csak lehetséges. Egy, a Chicagói Egyetemen elhangzott 1942-es előadásában, amit egy szocialista hallgatói csoportnak tartott, Lange hangsúlyozta, a szocialisták célja a szociális jólét, ami a kompetitív piaci elvek alkalmazását igényli. Egy 1967-es posztumusz megjelent írásában ugyanakkor, fellelkesülve a modern számítógépek számítási kapacitásán, Lange némiképp hetykén azt írta: „*A válaszom Hayeknek és Robbinsnak [ma] ez volna: Hol a probléma? Csak tápláljuk be a szimultán egyetleneket az elektronikus számítógépbe, és egy másodperc sem kell ahhoz, hogy megkapjuk az eredményt*”.

*

Salvador Allendét 1970-ben választották meg Chile elnökének. Allende szocialista tervgazdaságot kívánt létrehozni, melynek keretében nagyszabású kísérletbe kezdett: a CyberSyn Projektbe. A CyberSyn egy Burroughs-3500 elnevezésű központi számítógépből és több száz telexgépből kiépített kommunikációs hálózat volt, ami a gazdaság központosított irányításához szükséges döntéshozatalt volt hivatva szolgálni: napi információkat szállított a kormány és a gyárak között kibocsátásáról, nyersanyag áramlásról, munkaerő állományról és egyéb információkról. A vállalatok minden reggel 5 órakor elküldték telexen az adataikat, amiket aztán a santiagoói központi számítógépbe táplálva délután 5 órára készen állt a napi jelentés; a jelentés alapján a kormány döntéseket hozott, amik aztán szintén telexen jutottak el a gyárakhoz. A CyberSyn irányítószobája úgy festett, mint egy science fiction film úrhajójának irányító központja. A nagyszabású kísérlet katasztrófálisnak bizonyult, Chile gazdasága hamarosan összeomlott. *Nota bene* a nagyratörő államosítási program okozta káosz és a munkások növekvő elégedetlensége miatt vélhetően a CyberSyn Projekt nélkül is bekövetkezett volna a chilei gazdaság összeomlása.

*

Buharin 1920-as írása szerint a piactudományból a tervgazdaságba történő átmenet során a nemzetgazdaság „*szubjektum nélküli gazdaságból gazdálkodó szubjektummá változik át*”. Mindazonáltal a nemzetgazdaságnak nincs szubjektuma. A szocialista tervezés teoretikusai valójában Buharin tévedésébe csúsznak: elméleti közgazdászként saját egyéni appercepciójuk egységét vetítik ki öntudatlanul a gazdaságra, mintha a nemzetgazdaság, mint afféle titokzatos

alany, szintén rendelkeznek az appercepció hasonló egységével, amely áttekintéssel bír a gazdaság egésze felett, ezért képes integráltan igazgatni azt. Ám e titokzatos alany egyetlen gazdasági rendszerben sem létezik; nincs buharini „gazdálkodó szubjektum”, ami önnön belső szubjektivitásának egységében közvetítené a gazdaság egészének tudását és tevékenységét. Hayek hangsúlyozta: a közgazdászok nem keverhetik össze saját, elvben lehetséges ismereteiket azokkal az ismeretekkel, amelyek a gazdaság aktorai számára ténylegesen adottak lehetnek. Attól, hogy egy elméleti közgazdász pl. képes „papíron” felírni egy lineáris makrogazdasági modellt, még nem jelenti azt, hogy ténylegesen is létezne a gazdaságban olyan cselekvő szubjektum, mely számára ezek az egyenletek oly módon lehetnének együttesen adottak, mint magának a közgazdásznak. A piacgazdasághoz hasonlóan, egy tervgazdaságban is több millió egyén között oszlik meg a tényleges termelés, a termelőeszközök kontrollja, és az ezáltal keletkező tudás. Ahogy Mises fogalmazott 1920-ban: *„A gazdasági javak termelése feletti kontroll felosztása a munkamegosztáson alapuló társadalmi rendszerben egyfajta szellemi munkamegosztást is jelent”*. Az egyének tevékenységének és tudásának összehangolása mindenkor koordinációs mechanizmusokat igényel, ami véletlenül sem azonos függvények deriválásával és egyenletek rendezésével. A gazdálkodás valódi problémáját éppenséggel a milliófelé szétszórt tudásnak és tevékenységnek a hatékony koordinálása jelenti.

*

A Szovjetunió 1918 és 1921 közötti — „hadikommunizmus” néven ismert — időszaka egy minden képzeletet felülmúló társadalmi kísérlet volt a kommunista utópia megvalósítására. A bolsevikok célja a gazdasági élet naturalizálásán (az áru- és pénzviszonyok teljes felszámolásán), az állami tulajdonon, az állam közvetlen rendelkezési jogkörének maximális kiterjesztésén, munkakényszeren, valamint a gazdasági tevékenység messzemenőig központosított irányításán alapuló tervgazdaság létrehozása volt. Amit végre is hajtottak: a bolsevikok három év leforgása alatt államosították a földbirtokokat, a pénzintézeteket, a nagy- és kisipart, a nagy- és kiskereskedelmet, a külkereskedelmet, a szállítmányozást; betiltották a kötvény- és részvénykereskedést, a kamat- és osztalékfizetést; eltörölték a örökösödést; bevezették az általános munkakényszert; betiltották a gazdálkodó szervezetek közötti pénzbeli elszámolást; mindeközben a Népgazdasági Főtanács termelési utasításokat adott ki, hogy miből mennyit kell előállítani, amihez központi anyag- és eszközkiutalás társult; bevezették a városi munkások természetben történő bérezését, a fejadagokat és differenciált fejadagokat, az ellátási normákat, a jegyrendszert; közben eltörölték a házbéreket, a lakossági közüzemi díjakat, a postai díjakat, a közlekedési díjakat, és így tovább vég nélkül. Lenin és elvtársai pedig mindvégig őszintén hitték, hogy a Marx és Engels által megálmodott társadalmat építik. Az utópikus kísérlet — borítékolható módon — maga volt a totális katasztrófa: a piac állítólagos „anarchiáját” felváltotta a „tervezett káosz”. Teljes volt a gazdaság összeomlása: a gyáripari termelés a megelőző évek ötödére esett vissza, a villamosenergia-termelés negyedére, az acél- és nyersvas előállítás huszadára, de pl. számos termék (tégla, cukor stb.) termelése gyakorlatilag teljesen megszűnt, ahogy az export is; a városi munkások létszáma felére

csökkent, mert az emberek elköltöztek vidékre; virágzott a fekete piac; milliók haltak éhen. „*Ami Lenin és Trockij uralma alatt történik, az egyszerű pusztítás és megsemmisítés*”, miként Mises fogalmazott jól értesülten 1920-ban. Ám Lenin egészen 1921 elejéig makacsul kitartott az általános államosítás, a centralizáció, a pénz megszüntetése és a kereskedelem állami monopóliuma mellett, míg végül aztán belátta: a kapitalizmusból megörökölt „*kitűnő gépezetet*” nem lehet egyszerű „*írni-olvasni tudással*” működtetni. A bolsevikok kénytelenek voltak szembesülni az igazsággal, hogy egy központi hatóság nem képes a gazdaság egészét irányítani. 1921-ben kezdetét vette az ún. „Új Gazdaságpolitika” (a NEP), ami alapvetően az árutermeléshez és pénzgazdálkodáshoz történő visszatérést jelentette. Még az év tavaszán a bolsevik vezetés visszavonta a kisipar államosítását kimondó rendeletét, megkezdődött az állami vállalatok bérbeadása, és a munkabéreket újra pénzben kezdték fizetni.

*

A piac működésének leginkább zavarba ejtő, de egyúttal leginkább lenyűgöző tulajdonsága, hogy úgy képes sok-sok millió ember munkáját és tudását összehangolni, hogy azok közben külön-külön nagyon kis részét képesek csak áttekinteni a piacnak. Miként alakulhat ki a gazdaság egészében akárcsak megközelítőleg bármiféle összhang, ha az egyes piaci szereplők pusztán a maguk szűk sugarú perspektívájából látják a gazdasági folyamatokat? Miként alakulhat ki az egészben rend, ha nincs olyan mindentudó és mindenható „*gazdálkodó szubjektum*”, amely az egészet elrendezné? Hayek több művében rámutatott: a gazdaság nem azért viselkedik egységes piacként, mert bárki képes lenne azt átlátni és igazgatni, hanem mert léteznek intézményes mechanizmusok, amelyek képesek információkat közvetíteni a korlátozott tudású egyének között, akik ezáltal — próbálkozások és tévedések útján — összhangba tudják hozni tevékenységeiket. Mindenek előtt maga az árrendszer ez az intézmény. Valójában az árrendszer az a nagy egyenletmegoldó-masina, ami hatékonyságban felülmúlja a szuperszámítógépeket és matematikus zeniket.

*

1921 őszén egy pártkonferencián Lenin a következőt mondta: „*Ne féljünk a kereskedelmi elszámolástól, hanem értsük meg (...) Csakis a kereskedelmi elszámolás talaján lehet építeni a gazdaságot*”. Trockij 1922 őszén, a Kommunista Internacionálé IV. kongresszusán, pedig egyenesen a következőt állította: „*Az, hogy egy adott vasútvonal vajon hoz-e hasznót a gazdaságnak, csak a piac közvetítésével állapítható meg (...) Milyen gördülőállománnyal és milyen személyzettel kell egy adott vasútvonalnak rendelkeznie? Mennyit szállítson az állam saját szükségleteinek fedezésére és a szállítási kapacitás mely hányadát kell az egyéb szervezetek és magánszemélyek számára fenntartani? Mindezeket a kérdéseket a jelenlegi történelmi szakaszban csak szállítási díjakkal, pontos könyveléssel és kereskedelmi kalkulációval lehet megoldani*”. Élete későbbi időszakában Trockij még határozottabban adott hangot azon véleményének, hogy stabil pénz és piaci árak nélkül nem lehetséges racionális gazdasági kalkulációt folytatni.

*

A tervgazdaság defektje, vélekedett Hayek egy 1968-as tanulmányában, nem egyszerűen az, hogy a racionális gazdálkodáshoz szükséges szétszórt tudást nem képes egyetlen központba hatékonyan egybegyűjteni, hanem az, hogy egy tervgazdaságban egyáltalán nem is képződik meg e tudás. Maguk a piaci folyamatok tárják fel az emberek igényeit, a piaci folyamatok tárják fel, hogy egyáltalán mi tekinthető termelési tényezőnek, és mindezek fényében azok relatív szűkösségét; maguk a piaci folyamatok tárják fel, hogy mely termelési eljárások költséghatékonyak stb. A tervgazdaság legfőbb problémája nem az, hogy sokáig tart, ha nem éppen lehetetlen, begyűjteni a szükséges adatokat a racionális tervezéshez, az „együtthatókat” a szimultán egyenletekhez, hanem az, hogy piacok nélkül semmilyen adat és egyenlet nincs, amit be lehetne gyűjteni. Bármilyen adatot a gazdaságról tudunk, piaci folyamatok által jön létre, és e tudás nem választható el ezektől a folyamatoktól.

*

Murray Rothbard, amerikai közgazdász, egy 1976-os írásában kifejtette, a Mises és Hayek által a tervgazdaság hatékony működésével szemben megfogalmazott szempontok a kapitalizmusra is alkalmazhatók: azaz, mennél inkább monopolizált a gazdaság, annál kevesebb tere van a racionális gazdálkodásnak. Ha egy végsőig centralizált piacgazdaságban egyetlen tőkés kezében összpontosulna az összes termelési tényező, akkor e tőkés éppen úgy képtelen lenne azokkal racionális gazdálkodni, mint a szocialista tervezők. Rothbard ugyanakkor nem tartott attól, hogy bekövetkezhetne akár csak megközelítőleg is ilyen mértékű tőkecentralizáció. A kapitalizmus és a szocializmus történetének ugyanaz a tanulsága: végül mindig a fogyasztók parancsnokolnak a gazdaságban.

*

A szűkös erőforrások racionális felhasználásának alternatívái általában helyhez és időhöz kötöttek, ezért azok felfedezése szintén helyhez és időhöz kötött; így ezen alternatívák kipróbálására egy, a decentralizált döntéseket támogató intézményrendszerben nyílik leginkább lehetőség. Kornai János több írásában megfogalmazta: szoros affinitás van bizonyos tulajdonformák és bizonyos koordinációs mechanizmusok között. Míg a piaci koordináció a decentralizált magántulajdonnal, addig a bürokratikus koordináció a centralizált állami tulajdonnal mutat affinitást. Mises és Hayek úgy látták, a racionális gazdasági kalkulációhoz szükséges tudást kizárólag a piaci folyamatok képesek létrehozni. Más szóval, racionális gazdálkodás nem lehetséges tetszőleges intézményi keretek között. Ott lehetséges, ahol a gazdaságban a decentralizált magántulajdon dominál.

*

Tűnjék bármilyen konstraintívnek, mind az elmélet, mind a történelem arra tanítanak, hogy egy gazdaságban egészen addig rend van, amíg azt senki nem próbálja meg megszabású

tervekkel rendbe tenni, és amint megpróbálja valaki, káosz lesz. E gondolat kétségkívül zavaró lehet mindazok számára, akik nem tudják elképzelni, miként lehet, hogy egy problémát, amit tudatos tervezéssel hiába is próbálnának megoldani, megoldódjék tudatos tervezés nélkül.

Szerző: t.i.

Főbb kútfők:

Boettke, Peter J. (2001) *Calculation and Coordination: Essays on Socialism and Transitional Political Economy*. London: Routledge.

Caldwell, Bruce (1997) Hayek and Socialism. *Journal of Economic Literature*, Vol. 35, No. 4.

Dickinson, Henry D. (1933) Price Formation in a Socialist Community. *The Economic Journal*, Vol. 43, No. 170.

Dobb, Maurice (1933) Economic Theory and the Problems of a Socialist Economy. *The Economic Journal*, Vol. 43, No. 172.

Hayek, Friedrich von (1948/1980) *Individualism and Economic Order*. Chicago: The University of Chicago Press.

Hayek, Friedrich von (1995) *Piac és szabadság. Válogatott tanulmányok*. [szerk. Madarász Aladár], Budapest, KJK.

Kirzner, Israel M. (1992) *The Meaning of Market Process: Essays in the Development of Modern Austrian Economics*. London: Routledge.

Kornai János (1989) *Régi és új ellentmondások és dilemmák*. Budapest, Magvető.

Kornai János (1993) *Útkeresés*. Budapest, Századvég.

Lange, Oskar (1936/1956) *On the Economic Theory of Socialism*. Minnesota: The University of Minnesota Press.

Lavoie, Don (1981) A Critique of the Standard Account of the Socialist Calculation Debate. *The Journal of Libertarian Studies*. Vol. 5., No. 1.

Mises, Ludwig von (1920/2020) Gazdasági kalkuláció a szocialista közösségben. *Carl Menger Intézet blog*. <https://mengerblog.com/2020/11/10/ludwig-von-mises-gazdasagi-kalkulacio-a-szocialista-kozossegben/>

Mises, Ludwig von (1944/2020) *Bürokrácia*. Ellenpropaganda.

Mises, Ludwig von (1949/1963) *Human Action: A Treatise on Economics*. San Francisco: Fox & Wilkes.

Nove, Alec (1968/1971) *A Szovjetunió gazdaságtörténete*. Budapest, Kossuth.

Nove, Alec (1983/1990) *A megvalósítható szocializmus*. Budapest, KJK.

Robbins, Lionel (1934/1971) *The Great Depression*. New York: Books for Libraries Press.

Rothbard, Murray M. (1976/2011) *Economic Controversies*. Auburn: Ludwig von Mises Institute.

Sweezy, Paul M. (1949) *Socialism*. New York: McGraw-Hill.

Szamuely László (1979) *Az első szocialista gazdasági mechanizmusok*. Budapest, KJK.

Taylor, Fred M. (1929) The Guidance of Production in a Socialist State. *The American Economic Review*, Vol. 19, No. 1.

White, Lawrence H. (2012) *The Clash of Economic Ideas: The Great Policy Debates and Experiments of the Last Hundred Years*. New York: Cambridge University Press.